

Ivan Fuček

MORALNO—RELIGIOZNI RAZVOJ DJETETA

Tema je po sebi veoma opširna i izvanredno delikatna. Vidovi su mnogostruki, napose u perspektivi progresivnog sazrijevanja buduće ličnosti. Ova međunarodna godina djeteta (1979.) želi nam pružiti neka pomagala. Svi su uvjereni da je danas moralni i religiozni kontinuirano-progresivni odgoj djeteta naročito težak.

Naša je civilizacija srušila prijašnje načine odgoja djece, pa se religiozni pedagozi pitaju: što uopće još činiti s djecom? Što i kako odgajati, kad obiteljima, prema jednoj američkoj statistici, sam brak kao institucija u 43 posto slučajeva ne predstavlja više vrijednost, religija ne znači ništa, štednja, patriotizam, uspjeh — ništa. ^ Kako odgajati kad se govori i piše o »svršetku odgoja djeteta?« ^ Sve više je brakova bez obitelji i obitelji bez brakova.

Majke rade i s djecom su površno, usput, u doba umora, nesposobne da im se posvete. Hoće li se dijete uopće sjećati što mu je mati ucijepila, kad ju rijetko vidi kod kuće? Otac je prezaposlen u organizacijama, na sastancima — i preko radnog vremena, na putovanjima. Kome povjeriti

* P. DELOOZ (zusammengestellt), *Die Kinder. Ihre ethische und religiöse Erziehung in der westlichen Gesellschaft*, u *Pro mundi vita Bulletin* {77}, April 1979, 13-15) usp. y. LANGE, *Ehe und Familienpastoral heute*, Freiburg i. Br., Herder, 1978; G. MENDEL, *Pour décoloniser l'enfant*, Payot, Paris 1971; F. LEBOYER, *Pour une naissance sans violence*. Le Seuil, Paris, 1975 (engl. prijevod: *Birth without Violence*, Fontana, London 1976).

^ P. DELOOZ u cit. biltenu (bilj. 1) pod naslovom *Erziehung zu Ende?*, str. 16-17; Ondje u bilj. 26. čitamo da je Münsterski biskup H. Tenhumberg ustvrdio da većina djece, valjda dvije trećine, koji pohađaju predškolu, nisu u obitelji primili nikakva religiozna odgoja. Ondje u bilj. 28. govori se o *krađi* djece između 10 i 14 godina: krađa je narasla od 1955. do 1970. za 72,8%, a od 1975. do 1977. narasla je za za daljnjih 30,9 postotaka. God. 1977. bilo je 90.470 djece s kojima su imali posla policajci. - S drugog aspekta o rasapu današnje obitelji usp. najnoviji članak: P. L. WEINACHT, *Die stille Revolution: Ehe und Familie*, u *Internationale katholische Zeitschrift (Communio)*, 8 (5/1979), 415-422, osobito pod nasi. *Familie ohne Ehe* (420-421) ili *Ehe ohne Familie* (418).

djecu? Tko će ih voditi i odgajati? JasHce? Vrtić? Dnevni boravak u školi, koji pokazuje tendenciju prema redukciji? Neka žena, koja se slučajno najmi? Možda kateheta ili prikladna katehistica?

Prema izvjesnim podacima u Saveznoj Republici Njemačkoj dvije trećine djece više ne dolaze ni na kakav vjeronauk. Biskupi SAD 1976. rekoše da 6,6 milijuna katoličke djece ne prima više nikakve religiozne pouke. U Francuskoj između 8—13 godina, 36,2 posto djece nisu nikad imali nikakve katehetske naobrazbe. Taj broj na području Pariza raste na 65,3 posto.* Drugdje nije mnogo bolje.

Velik dio odgaja se pred televizorom. Stručnjaci bilježe da danas kroz djetinjstvo u prosjeku dijete prosjedi pred TV 10 do 15 tisuća sati; neki u dobi od 5 godina, 30 sati tjedno.⁴ Sve se svodi na vizuelnost, sve na doživljaj kroz sliku. A koje su to slike i prizori što se slažu u dječjoj psihi? Što možemo očekivati od djece kojima je nerijetko već u temeljima poljuljan ili srušen osjećaj za ćudoredno i religiozno, za stid, pogotovo za evanđeoske vrijednosti? Ne događa li se najvećim dijelom odgoj djeteta preko druge djece? Preko ulice, neke »klape«, porno-filmova? Ako je tako, nismo li onda zaista s moralno-religioznim odgojem djeteta pri svršetku?

Zato je ovo moje predavanje prilično irealno.^ Ono je načelno i želi ukazati pravac prema onome što bi moralo biti. Izgleda mi da bih najprije morao govoriti o sanaciji obitelji (golema tema!), ali kojim metodama? Naime, upravo taj obiteljski odgoj djece, koji se nalazi u teškoj krizi, nenadoknativ je i nenadomjestiv. S druge strane, ono što djeci nudimo kroz katehezu mi svećenici i sestre, nije li to podosta često dano metodom tradicije, koja se adekvatno više niti može niti smije primjenjivati? Stubokom su se, naime, promijenile okolnosti kulture i civilizacije, pa ako je od nekad divne tradicije danas još umnogome ostala šuplja i prazna forma bez sadržaja i privlačnosti, onda je ona svakako zapreka suvremenoj evanđelizaciji. Ako je izgubila s vremenom ono što bi nam danas morala dati, ona više za nas nema vrijednosti.^

3 P. DELOOZ, *Nav. dj.*, 3, bilj. 1.

* Ondje, 23. bilj. 18. Naravno, to povlači sa sobom goleme probleme. Da spomenemo da je u Saveznoj Rep. Njemačkoj 1975. bilo 142.000 djece za koje je odgovorno društvo jer ne žive više sa svojom obitelji (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 9. Dez. 1977); u Francuskoj je u istoj godini taj broj narastao na 163.000 djece (*Le Monde*, 1. Feb. 1978.); u Engleskoj više od 100.000 djece (*The Economist*, 19. Nov. 1977). Sto da se radi s tom djecom? Staviti ih u domove? (usp. P. DELOOZ, *Nav. dj.*, 23, bilj. 19).

^ Ovo je predavanje održano na VIII. *Obiteljskoj ljetnoj školi* u Zagrebu, 24. kolovoza 1979. i s nekim izmjenama Triennialistima đak. biskupije 26. rujna 1979. u Đakovu. U oba slučaja razvila se praktična diskusija.

" PAPA PAVAO VI., *Evangelii nuntiandi* (Apostolski nagovor o evangelizaciji u suvremenom svijetu), KS, Dokumenti 50, Zagreb 1976, br. 63. Među ostalim čitamo: »Evangelizacija gubi mnogo od svoje djelotvornosti ako ne vodi računa o točno određenom narodu kome se obraća, ako ne upotrijebi njegov jezik, njegove znakove i simbole, ako ne odgovori na pitanja koja on postavlja, ako se ne nadoveže na njegov stvarni život. No, s druge strane, evangelizacija je u opasnosti da izgubi svoju dušu i da nestane ako se oduzme ili iskvari njezin sadržaj...« Usp. *Documento di base*. Il rinnovamento della catechesi. Testo promulgato dall'episcopato Italiano, Commento a cura del Centro catechistico salesiano, Elle di ci, Torino 1971, br. 109-111.

Nisu li još neki naši katekizmi više skup pravila, preporuka, zapovijedi i zabrana — što bi umnogome mirne duše moglo ići i bez Evanđelja — nešto što nad djecom i mladima osuđuje i prijeti radosna i oslobađajuća vijest Evanđelja? Upravo u doba dekadence ćudoredno-religioznog odgoja, kakvo je ovo naše, mislim tla je potrebno postaviti jasne odrednice, ne velim »ideale«, nego dozvati pred oči vrijednosti da nam one same progovore. Time će biti prilično jasno što činimo, a što bismo morali činiti. Potrebno je preispitati metode našeg ćudoredno-religioznog odgajanja djece i pošteno odvagnuti jesu li te metode primjerene situaciji koju živimo, još više, kako bismo te metode morali usavršavati.

Predavanje ima dva harmonična dijela:

- razvojne etape moralne savjesti djeteta,
- razvojne etape religioznosti djeteta.

I. RAZVOJNE ETAPE MORALNE SAVJESTI DJETETA

Tri napomene

1. U našoj pedagoškoj praksi s djecom potrebno je prijeći od »moralna precepata« tj. pokoravanja autoritetu roditelja, katehete, svećenika, bez dovoljnih obrazloženja i dostatne motivacije, na »moral odgovornosti«, tj. na progresivan odgoj za slobodu i njenu ispravnu upotrebu u oblikovanju osobne moralne svijesti u sučeljenju s Božjim namjerama o čovjeku.

2. »Dob razuma i rasuđivanja«, kad dijete »počinje zaključivati«,¹ tzv. »anni discretionis« — o kojima se zadnjih godina mnogo pisalo i raspravljalo,^{*} ne samo prema izjavi pape Pija X. i Kodeksa kanonskog prava², nego i prema izjavi kardinala I. Wrighta i P. Palazzinija od

¹ Sveti Zbor za Klerike, *Opći katehetski direktorij*, KS Dokumenti 38-39, Zagreb 1972. U *Dodatku* (Pristup sakramentima prve ispovijedi i pričesti), br. 1, str. 109.

^{*} Rasprava se vodila o pitanju kada je dijete sposobno sagriješiti, pa prema tome, kada je sposobno za sakrament pokore. *Direktorij* na cit. mjestu (br. 1) kaže: »Prikladna dob za prvo primanje tih sakramenata (ispovijedi i pričesti) smatra se dob koja se u crkvenim dokumentima naziva dob razuma ili rasuđivanja. Ta je 'dob' kako za ispovijed tako i za pričest vrijeme kad dijete počinje zaključivati. »Usp. // *Catechismo dei fanciulli/1: Io sono con voi*, Edizioni Conferenza Episcopale Italiana, 136-139, gdje među ostalim čitamo: «Quando è profonda la possibilità che anche i fanciulli rifiutino l'amore del Padre, di Gesù, dei fratelli? Non è facile saperlo... Nel tempo e nella misura che solo Dio conosce, anche per i fanciulli esiste la possibilità di accogliere o di rifiutare il suo amore.»

² S. Congregatio de Sacramentis, *Decretum de aetate admittendorum ad primam communionem eucharisticam, Quam singulari*, AAS 2(1910), 577-583. Među ostalim čitamo: »Aetas discretionis tum ad Confessionem tum ad S. Communionem ea est, in qua puer incipit ratiocinari, hoc est circa septimum annum, sive supra, sive infra. Ex hoc tempore incipit obligatio satisfaciendi utriusque praecepto Confessionis et Communionis« (str. 582); CIC, c 859 par. 1 spominje »annos discretionis« u vezi s prvim primanjem

u. travnja 1971., u *Dodatku Općem katehetskom direktoriju*, jest »oko sedme godine života, nešto prije ili kasnije«. Taj dokumenat Sv. Stolice smatra da je to »dob« kad »započinje obveza da se udovolji objema zapovijedima ispovijedi i pričesti«.^^

3. Mnogi psiholozi, religiozni pedagozi, kao i neki moralisti, naprotiv, smatraju da je dijete sposobno formirati svoj osobni moralno-religijski sud istom počevši od 10.—12. godine. Ipak se dopuštaju odstupanja zbog posebnih okolnosti i odgoja i samog subjekta. Odstupanja mogu biti naviše ili naniže, ali ih je veoma teško kontrolirati. Među drugim stručnjacima, takvim postavljanjem problema ističu se Piaget, Hurlock, Mc Dougall, Zarncke, Oraison, Gatti i drugi.^ Prema njihovu mišljenju »početak moralne zrelosti« bio bi pomaknut u prosjeku za oko tri godine kasnije, s dopuštanjem iznimaka, kako je rečeno, ispod ili iznad te linije.

Kod maWsana do 6. godine

U to doba, ukoliko dijete pokazuje čudorednu svijest u nekim svojim činima, redovito će to biti u odnosu prema savjesti drugih, napose roditelja. Smatra da dobro čini ako su roditelji zadovoljni, da zlo čim

Euharistije, a CIC, c. 906 spominje isto u vezi s propisom godišnje ispovijedi: »Omnis utriusque sexus fidelis, postquam ad annos discretionis, idest ad usum rationis, pervenerit, tenetur omnia peccata sua saltem semel in anno confiteri.«

Kao u bilj. 7, *Dodatak* se nalazi na str. 109-113

" U nekim su crkvama (u Njemačkoj, Francuskoj, Nizozemskoj...) bile uvedene prakse da djeca i prije prve ispovijedi pođu na prvu pričest. Tek nakon solidne pripreve za ispovijed, pošto su već koju godinu išla na pričest, upriličila bi se prva ispovijed. To je tim *Dodatkom* dokinuto: »... Ova Sveta Stolica smatra da je potrebno sačuvati postojeći običaj Crkve da prvoj pričesti prethodi ispovijed« (Ondje, br. 5). Ovaj dokument Sv. Stolice, od 11. travnja 1971., na istom mjestu ipak predviđa da se ti eksperimenti, gdje su uvedeni, mogu nastaviti »ad tempus«, pošto su se posavjetovali sa Sv. Stolicom. Ali i to je dokinuto nakon dvije godine, 24. svibnja 1973. Deklaracijom Svele kongregacije za disciplinu sakramenata i Svete kongregacije za klerike, koju je odobrio papa Pavao VI. Među ostalim ondje čitamo da obje ove Svete kongregacije »adprobante Summo Pontifice Paulo VI, declarant huiusmodi experimentis, iara duobus transactis annis, finem imponendum esse una cum conclusione anni scholaris 1972-1973, ac proinde obtemperandum ubicumque et ab omnibus Decreto 'Quam singulari'« — pošto je odobrio Vrhovni Svećenik Pavao VI., izjavljuju da treba s takvim experimentima završiti svršetkom školske godine 1972-1973., pošto su protekle već dvije godine, i stoga treba da se svi i svagdje pokore Dekretu »Quam singulari« (AAS 65 /1973/, 410). Četiri godine kasnije (1977) porodila se dvojba: »Da li nakon Deklaracije od 24. svibnja 1973. smije još, na način općeg pravila, predhoditi prva pričest primanju sakramenta pokore u onim župama, gdje je ovih posljednjih godina živjela takva praksa?« Objе Kongregacije (za Sakramente i Kler) odgovorile su »negative« i kratko protumačile da je smisao Deklaracije: nakon godine dana, pošto je bila promulgirana, trebalo je prestati sa svim takvim eksperimentima (da predhodi prva pričest prvoj ispovijedi) i uspostaviti disciplinu Crkve u smislu Dekreta »Quam singulari« (Publicirano u *L'Osservatore Romano*, od 28. svibnja 1977. p. 1, čemu je dodan komentar).

Cit. G. GATTI, *La catechesi dei fanciulli*. Quaderni di pedagogia catechistica — C/5, Elle di ci, Leumann-Torino 1975, 193.

ako se na bilo koji način protive njegovim činima. U to doba materijalni učinci određuju vrednovanje Čina: za dijete je teži prekršaj razbiti nepažnjom 5 tanjura zajedno negoli jedan iz prkosa ili osvete.

Prema rezultatima »metode zapažanja«, koju su provodili stručnjaci za dječju psihologiju, kao M. Piaget, M. Wallon, M. Prayer i Gesell, jednako i po »metodi testa«, koju nam nude Bonet i Simon,¹⁴ dijete od 4. do 7. godine još je posve nesposobno svjesno reflektirati, nesposobno je protumačiti ono što osjeća. Ono se ograničava na »živjeti« i njegove su riječi dio njegova života, ne ulazi još u sama sebe. To nam potvrđuje i naše vlastito sjećanje. Sjećamo se osnovne škole, ali iz dobi od 7. do 4. godine pred nama se pojavljuje — kao da izranja iz posve tamne pozadine — tek jedna ili druga jaka scena, ili samo ono što su nam iz te dobi rekli roditelji. O toj dobi posjedujemo posve neizravnu spoznaju.

Dijete između 4. i 5. godine zapaža seksualne razlike, što u njemu stvara mnogo problema. Ono želi ustanoviti odakle ta razlika: je li urođena ili stečena. Zato u toj dobi postavlja roditeljima, osobito majci, sasna anatomska pitanja, koja se nama mogu činiti veoma naivna, ali su djetetu od presudne važnosti. Na takva pitanja valja djetetu točno odgovoriti, prikladnim dječjim rječnikom i svom delikatnošću kako ta materija traži. Ali moramo biti svjesni da dijete u tome nećemo nikad posve zadovoljiti, jer se u njemu javlja već novi »zašto«.

Ono je u toj dobi izvanredno radoznalo. Želi sve vidjeti i čuti. Ta radoznalost nije nečudoredna, kako bi to netko mogao pomisliti. Štoviše, danas se smatra važnim »movensom« za zdrav razvitak djeteta uopće. Ti se dječji »zašto« rađaju iz nezadovoljene seksualne radoznalosti, ah također i iz općeg sazrijevanja dječje inteligencije, koja počinje nadvisivati prve neposredne interese.¹⁵

U tom smislu korisno je pročitati rezultate poznate i priznate ankete od Quartane,¹⁶ ili knjigu Madame David *Dijete od 2. do 6. godine*, strogo psihoanalitičko djelo, prožeto veHkom ljubavlju prema djetetu, gdje i samo kažnjavanje ne lišava dijete iskrene ljubavi, koju dijete takvom doživljava.¹⁷

13 S. TOMKIEWICZ, . . . *Dai 4 ai 7 anni*, u AA. VV. *Per una educazione cristiana dei bambini*, Collana Pedagogia e psicologia religiosa — 4, Elle di ci, Torino -Leumann, 1971 (prijevod s franc. *Pour une éducation chrétienne des jeunes enfants*. Éd. du Sévené, Paris 1970), 35-70. Autor je dječji psihijatar i predstojnik za istraživanja na *Institut National de la Santé et de la Recherche Médicale*. — O metodologiji cit. autora govori na str. 36 si.

¹⁴ Ondje, 36, 43.

¹⁵ Ondje, 46-48; Ph. ARIÈS, *La repressione della sessualità infantile*, u AA. VV. *Famiglia e matrimonio nel capitalismo europeo*, a c. A. Manoukian, II Mulino, Bologna 1974, 221-233.

¹⁶ Ondje, 48.

¹⁷ M. QUARTANA, *Istina o porijeklu života*, hrv. prijevod, Samobor 1972.

¹⁸ S. TOMKIEWICZ, *Nav. dj.*, 69-70,- veoma preporučuje to djelo.

Kod djece od 6. do 9. godine

Kao pri svitanju zore, talio se u toj dobi počinje buditi osobna svijest djeteta. Mogli bismo to razdoblje nazvati »pretpočetak moralne zrelosti«. Stručnjaci iz francuskog »Nacionalnog centra za vjersku pouku« i iz »Centra za liturgički pastoral Francuske« — M. Brulin, B. D. Marlina-geas, F. Mourvillier — smatraju upravo to doba, uzevši cjelokupni razvitak djeteta, posebno privilegiranim.^

Naime, sada dijete prelazi iz snažno intuitivnog oblika mišljenja prema refleksivnijem načinu. Ne želi slušati ako ne shvati razloge naredbe. Počinje shvaćati da nisu važna samo djela nego i nakane zašto se nešto čini, a drugo ne čini. Postaje pomalo sposobno da razna zadovoljenja svojih prohtjeva odgodi ili čak da ih se odrekne. Počinje razlikovati što je dobro, a što je zlo od onoga što je zapovjedbno kao dobro ili zabranjeno kao zlo. A napose počinje razlikovati dobro i zlo od onoga što roditelji ili drugi odrasli traže ili dopuštaju kao dobro, a zabranjuju i zabacuju kao zlo.

Oslanjanje na roditelje još je u toj fazi veoma snažno. No napose kroz iskustvo škole dijete počinje otkrivati mnogo širu mrežu odnosa, počinje zapažati i shvaćati da drugi imaju različite darove, ali da imaju i svoje granice i slabosti.

U toj razvojnoj fazi posebnu pozornost valja posvetiti svemu onome što dijete odgaja za početna slobodna odabiranja, za vlastita opredjeljenja. Treba u njemu razvijati osjećaj za dobro i istinito, uliti mu pouzdanje u sama sebe, pomoći mu da postupno dođe do vlastite svijesti kao ćudoredno odgovorna osoba.^"

Oko 8. i 9. godine potrebno je u djetetu buditi vjerske stavove svojstvene toj dječjoj dobi. Nužno je buditi svijest o osobnom pozivu: smiju li samo stariji slijediti Isusa, a ne i djeca? Dužni smo u djetetu buditi pitanje: što Isus želi i što očekuje od mene? Valja početi razvijati svijest o potrebi Boga i o potrebi da se u praksi provedu dobra uvjerenja i odluke. U to doba treba početi razvitkom svijesti da smo svi mi ljudi ograničeni, pa da je svima nama potrebno trajno obraćenje, koje ne možemo ostvariti sami, oslonjeni na sebe, nego zajedno s drugima: s ostalim članovima obitelji, sa župnom zajednicom, vjeronaučnom grupom itd.^i

M. BRULIN — B. D. MARLINAGEAS — F. MOURVILLIER, pripremili, *Celebrare la riconciliazione con i fanciulli*. Collana Sussidi per la pastorale dei fanciulli. Elle di ci, Leumann (Torino) 1977 (prijevod s frane. *Célébrer la réconciliation avec des enfants*), str. 4, 15-16.

Ondje, 16; Usp. M. SRAKIĆ, *Moralna dimenzija u katehizaciji djece, u Odgoj djece u vjeri u kršćanskoj zajednici*. Zbornik radova IV. KLJŠ, KS, Zagreb 1975, 232-242.

A. GIULIANI, *L'itinerario di fede nei nuovi catechismi, u AA. VV. Itinerario di fede dei bambini e dei fanciulli*. Collana Formazione dei catechisti, Elle di ci, Leumann (Torino) 1978, 57-70, osobito 65-68

To razdoblje, ili već nešto prije, kako nam u svojoj anketi veoma sugestivno prikazuje N. Fabre,^^ nerijetko je presudno za cjelokupni čovjekov daljnji moralni i religiozni razvoj. Ona je brižno provela ispitivanje: odakle u mnogoj djeci te dobi snažan, daleko pretjeran i upravo tjeskoban osjećaj grešnosti, koji rađa malodušnošću? Odakle ta silna zaskrbljenost za krivnju?

Izvor nalazi u stanovitom nepravilnom odgoju dječje savjesti. Ako je stav roditelja, odnosno odgojitelja, općenito prezahtjevan, u djetetu rađa pretjeran, nezdrav, mučilački osjećaj grešnosti.^^ U takvom se odgoju zapaža stanovita žurba u katalogiziranju prestupaka, grijeha, slabosti, nesavršenosti, pa se to često djeci tumači zastrašujućim metodama, poput one majke koja se trijumfalno pohvalila da je svojoj kćerkici protumačila što je »težak«, a što »laki« grijeh (u čemu katkad i teolozi zapinju!) i još mnogim primjerima potvrdila kako Bog grijeh strašno kažnjava, a zle ljude baca u pakao.

Takav prestrog, nepedagoški i nepsihološki odgoj i u nekim katoličkim obiteljima, umjesto da je u djeci uzbudio radostan zamah prema apostolatu, možda čak prema pozivu na svećeništvo ili redovništvo, urodio je malodušnošću pred životom, krizom ili čak gubitkom vjere i ćudoređa. Većina katoličkih obitelji, koje su inače zauzete i angažirane apostolskim djelovanjem, uspijevaju i svoju djecu tako odgojiti i usmjeriti da ih oduševе za ono uzvišeno i plemenito, pa su takve obitelji onda kljajališta jakih i zdravih zvanja.

Ali kad se na Izgled u Istim okolnostima događa protivno, kad djeca otupe, a kasnije otpadnu i od vjere i napuste je, naravno da takva nemila pojava samim roditeljima stvara golem problem. Gdje je korijen takvih rezultata? N. Fabre tvrdi da je nerijetko bio uzrok svemu roditeljski pogrešan odgoj savjesti njihove djece. S tog vidika piše André Berge, direktor Psiho-pedagoškog centra pariške Akademije, I konstatira da je to ponekad karakteristično upravo za veoma solidne i apostolski angažirane naše katoličke obitelji.^^*

N. FABRE, *Educazione della coscienza nel fanciullo 8-10 anni, Dal senso di colpa al senso di responsabilità. Elle di ci, Torino-Leumann, 1970 (prijevod s frane. Vers la liberté. Coli, de L'Institut Supérieur de Pastorale catéchétique, Ed. Mamc-Fayard, Paris 1966).*

2' Ondje, 35-36, 39, 40 i drugdje.

Ondje, *Premessa*, 5-6; M. VALKOVIĆ, *Moralni odgoj djece u svjetlu Objave i antropoloških znanosti*, u *Odgoj djece u vjeri u kršćanskoj zajednici*. Zbornik radova IV. KLJS, Rijeka, 2-11, srpnja 1974, KS, Zagreb 1975, 243-262. Ondje čitamo i ovo: »R. Hess je primio u roditeljskoj kući svestran vjerski »odgoj«: otac ga je kao dječaka vodio i na hodočašće u Lurd, a govorilo se i o svećeničkom pozivu. A ipak je taj dječak postao zapovjednikom logora u Auschwitzu. U vjerskom odgoju tog čovjeka vjerojatno nešto dubinsko nije bilo u redu. Više koristi relativno manji 'specifično vjerski odgoj' ali ljudski i situacijski dobro postavljen, negoli forsirano učenje vjerskih istina i uvježbavanje vjerske prakse.«

u toj dobi dječak i djevojčica postepeno postaju sposobni za osobno rasuđivanje, ne na apstraktan način, nego povezano sa slikama i konkretnim iskustvima.

Na prvo mjesto valja staviti iskustvo *slobode*. Dijete doživljava mogućnost da nešto prihvati ili odbije. Pomalo uči birati, činiti manja i veća opredjeljenja, manje ili veće opcije. Počinje se osjećati odgovornim gospodarom svojih čina, pa za njih preuzima odgovornosti: »Da, ja sam to učinio.« Ne onda kad je na bilo koji način dijete pritisnuto autoritetom izvana, nego kad se u sebi čuti slobodno, u toj dobi već počinje klasificirati svoja ponašanja kao čudoredna, eventualne pogrešne izbore može prepoznati kao takve i modificirati ih u funkciji *vrijednosti* kojoj se priklanja. Prije svega, dijete te dobi treba otvori primatu *nakane*, tj. pomoći mu da shvati zašto je neko ponašanje bolje od drugog, neki način neispravan i loš.²⁵

Valja mu dati prilike da u sebi izgrađuje sposobnost *analize i kritike* kroz mnogostruka konkretna iskustva, a nipošto uzimati kao polazište norme koje valja izvršiti, i to još pod prijetnjom kazne. Radije ga upućivati kako će se odnositi prema pronađenim vrijednostima poštenja, ljubavi, dobrote, pravednosti, pomaganja drugima. . . To u prvo vrijeme može biti kroz vrednovanje koje imaju roditelji. Kasnije će to biti kroz vrednovanje grupe ili zajednice, sve dok ne stigne do samostalnosti.

To je, kako naglašava Gattl, doba raznovrsnih Iskustava. Uz Iskustvo slobode, o čemu smo upravo govorili, javlja se iskustvo *ograničenosti*. Dijete misli o sebi više nego što može dohvatiti, ono o sebi prilično fantazira. Pogreške ga dovode do realnosti. Pomalo je nagnato silinom događaja da se mora pomiriti s raskorakom između obećanja i konkretnih mogućnosti ostvarenja. Samo onda ako se dijete osjeti ograničeno, nesposobno, slabo. Izgubljeno — doživljava potrebu pomoći, koja se religioznom terminologijom naziva »spasenje«, utjecanje Bogu u molitvi i slično. Plod takva Iskustva je prvi korak prema obraćenju, na čemu se tada može graditi inicijacija u sakramente pomirenja i pričesti.²⁶

Javlja se i Iskustvo *odbijanja*. Dijete, ponekad čak s velikim osporavanjem, odbija norme koje su mu predložene da ih vrši. U takvoj je situaciji dobro da ga uputimo u vještinu reflektiranja o samome sebi, o svom ponašanju, pa da se doživljavajući neraspoloženje i mrzost, osporavanje i odbijanje upita: kako ću doći do pozitivnog rješenja? Kakve su posljedice takvog mog odbijanja? »Veoma je pogrešno«, kaže N. Fabre, »odgajati savjest djece tako da u sebi doživljavaju prisutnost grijeha, a da im se u Isto vrijeme ne pruži sredstvo da u Bogu prepoznaju Oca koji ih ljubi i prihvaća. Na taj način riskiramo da se u

²⁵ G. GATTI, *Nav. dj.*, 194; G. CRUCHON, *Introduzione alla psicodinamica. La persona e il suo ambiente*, La scuola editrice, Brescia 1973² (prijevod s franc. *Initiation à la psychologie dynamique*, Maison Mame, Paris-Tours 1963), 102-103.

²⁶ G. GATTI, *Nav. dj.*, 195.

djeci rode ili probude negativni i teški osjećaji krivnje.«" Trenutak pogreške treba da se brzo razriješi traženjem rehabilitacije.

Iskustvo *nereda* među odnosima igra znatnu ulogu. Dijete kontrolira ispravnost svojih postupaka na reakcijama njemu osobito dragih osoba. »Ako mu se pomogne da to osjeti, založit će se više u ljubavi i popravljanju.«⁸

Gatti navodi još i iskustvo *odvajanja*. Radi se o tome što dijete osobito teško podnosi način tuđeg ponašanja koje mu daje osjetiti da ga dotični odbija od sebe, pa je na taj način odbijeno od dragih osoba, od grupe, od zajednice. Takav prekid ono doživljava kao naročito tešku frustraciju, jer ne razumije motivaciju toga i pita se zašto? Veoma je osjetljivo na prekid prijateljstva, na nevjernost u nekom prihvaćenom zadatku, sa strane drugoga. To je kao neki prijenos iskustva grijeha, iskustva »okrenuti leđa i udaljiti se«. Pomirenje se nudi u povratku, u susretu, u dragom uživanju natrag stečene ljubavi, u rehabilitaciji.⁹

Kad odgojitelji daju previše važnosti i naglaska materijalnom vidu nekog prestupka ili kad uz određeno ponašanje uvijek slijedi kazna, onda se u dječjoj glavici rađa oblik legalističkog morala; kao da se radi o nekom detaljnom popisu dozvoljenih i nedozvoljenih čina, bez ikakva odnosa prema vrijednosti, bez prave i neke zadovoljavajuće motivacije. Gledajući osjećaj grijeha i oprostjenja, posljedica je u djetetu napast isprike: dijete želi dokazati da je njegov postupak u skladu sa zakonom, pa na taj način u sebi iskrivljuje ispravan osjećaj krivnje i u nemogućnosti je da doživi pravo oprostjenje u oslobođenju. S druge strane, u djetetu postoji, zbog takvog legalističkog načina, napast optužbe na negativan način: ono postaje strog, pretjeran sudac samome sebi, gubeći iz vida prvenstvo ljubavi Boga osloboditelja, pa i opet postaje nesposobno da doživi svoju krivnju u točnoj mjeri i pravo, a ne patvoreno oslobođenje po oprostjenju.

Zato, prije nego se djetetu obratimo ukorom ili čak nerazmjernom kaznom, valja mu pustiti slobodu i mogućnost da se iznese, dati mu prilike da protumači zašto je učinilo to i na takav način. Pri tome će naše držanje i naš stav biti takvi da u njemu pobudimo povjerenje, kao u onom djetetu koje se silno bojalo ispovijedi, no u ispovjedaonici je bio mlad svećenik i dobar pedagog, pa je dijete nakon ispovijedi uskliknulo: »Joj, kako je to lijepo!« I dijete je bilo oslobođeno straha da se iznese.

Razvoj moralnog suda djeteta, do čega se, naime, mora progresivno stići u našem odgojnom radu, seže od odnosa prema izvana nametnutim

⁸ Ondje, 195.

M. SIMUNOVIĆ, *Odgoj savjesti* (Neki psihopedagoški aspekti), u *Bilten za pastoralnu komunikaciju* (ciklostil), Br. 1 (1979), 13.

⁹ G. GATTI, *Nav. dj.*, 195.

zakonima do biranja vrijednosti u slobodi. Na temelju studija dvaju stručnjaka u ovoj materiji: J. Piageta (u Europi, ima već tridesetak godina) i L. Kohlberga (u SAD, posljednjih petnaestak godina) taj razvoj moralnog djetetova suda možemo shematski prikazati ovako:

Prvo ili »predćudoredno doba« ima dva stadija. U prvom stadiju dijete djeluje ili ne djeluje ćudoredno *iz straha* pred kazno—i. U drugom stadiju djeluje zato da bi primilo *nagradu*. — To je doba heteronomije morala, tj. doba odnosa prema izvanjskim i autoritetom nametnutim normama.

Slijedi drugo doba ili doba »konformističkog morala«, koje i opet ima dva stadija, tj. treći i četvrti stadij, gledamo li progresivni uspon djeteta. U trećem stadiju dijete djeluje zato da dobije *drušveno* priznanje. Znači, ono je izašlo iz sebe prema drugima, ali druge upotrebljava za sebe. A u četvrtom stadiju djeluje iz obzira prema zakonu i stalnom *poretku*; doživljava potrebu prilagođivanja stvarnosti. — No to je još uvijek heteronomni moral — izvanjsko ćudoređe — jer volja traži izvan sebe principe svoga djelovanja.

Istom treće doba, koje nazivaju »doba osobnog i pounutrašnjeg morala« pomalo dovodi do autonomije morala, odbacivši heteronomiju, tj. izvanjskost. I to doba možemo razlučiti u dva stadija: peti i šesti, imajući u vidu finalni progres ćudorednog djelovanja mladog bića. U petom stadiju mladi čovjek djeluje radi poštivanja *prava drugih*; naravno, to je visoko dostignuće. U šestom i zadnjem stadiju čovjek već djeluje u odnosu prema *općim načelima* dobra i pravde koja s uvjerenjem *osobno* prihvaća. — U ova zadnja dva stadija stiglo se do ispravno shvaćenog autonomnog i pounutrašnjeg morala: čovjek je dozrio da sam sebi očita principe ćudorednog djelovanja. Ozbiljno reflektira i jasno mu je da se samo tako može ostvariti kao čovjek i kršćanin. Tu se prvenstveno radi o odnosu prema *vrijednostima* koje čovjek sada uzima pred Bogom odgovorno u savjesti.*"

To bi bio put od izvanjskog i heteronomnog morala do unutrašnjeg i autonomnog, od morala preceptata i zakona do morala ljubavi i osobnih stavova, od legalističkog morala do poosobljenog morala. Ukoliko je taj hod uokviren u kršćansku viziju, tada se je prošao put od Starog saveza u Novi savez, gdje je mjerilo ponašanja osoba Isusa Krista.*" ^ Dakako, drugo je pitanje kada se stiže do te zrelosti. Već u jedanaestoj ili dvanaestoj godini? Jedva je moguće. Ali bilo je potrebno podati cjelovit pregled tog uzrasta i pokazati doba i stadije — sve do onoga što bi u zreлом čovjeku trebalo vladati s obzirom na ćudorednu savjest.

3» Tabela tog razvojnog procesa nalazi se u: F. DARCY-BÉRUBÉ — J. P. BÉRUBÉ, *Le sacrement de la paix* (Guide des parents), Ed. de l'ABC, Montréal 1974, 18.

^^ Usp. moja pred. *Kršćanska etika u pokoncilskom previranju*. Temelji teološke etike, I. dio, ciklostil, FTI, Zagreb 1976, 64-180; moju radnju *Krist — konkretna norma morala*, 0 2 31(1976), 421-436.

Predadolescencija ili prepubertet od 12. do 14. godine.

Za djevojčice J. Colomb označuje tu dob od 11. do 13. godine.^
Općenito se danas to doba pomiče prema ranijim dobima. To predmladenačko doba važno je za moralnu pozitivnu i oslobađajuću katehezu, koja treba da nadvisi zastarjele predrasude i Iskorijeni svaku jednostranost — što nije lako odjednom prevladati. Roditelji, odgojitelji općenito i katehete napose živimo još uvijek u legalističkim kategorijama mišljenja o našem ćudoređu.

Uzmimo sa svom lojalnošću samo dva vidika: — još uvijek se prikazuje, tumači i doživljava Deset zapovijedi Božjih kao neki *izvanjski* zakon nametnut čovjeku, pa se zato doživljava i kao nešto što koči i ograničuje našu slobodu; postoji nevjerovatan *raskorak* između onoga što kršćani vjeruju i onoga što oni u svijetu rade, kao da je vjera sasvim nešto drugo a zalaganje oko izgradnje svijeta drugo, pa se nerijetko to dvoje jedva pokušava spajati, a budući da se ne može spojiti, vjera se stavlja u neki čovjekov nevažan sektor.

Prema poznatoj i priznatoj anketi koju je proveo religiozni pedagog R. Giannatelli u jednoj biskupiji u Italiji s više od 3.800 dječaka i djevojčica 3. razreda srednje škole — »terza media« — što odgovara našem 8. razredu osmogodišnje škole, dobivamo slijedeće podatke: 64% predadolescenata ne zna da je prva i najveća zapovijed — zapovijed ljubavi, 42% ne smatra da je Deset zapovijedi Božjih utisnuto u srce svakoga čovjeka, također 42% je uvjeren da je moral, općenito, ograničenje čovjekove slobode.^

Što se tiče raskoraka između vjere i našeg ljudskog rada i zalaganja oko izgradnje i progresa svijeta, neki su i naši vjeronaučni udžbenici tome pogodovali. Tako se, na primjer, u *sedmoj zapovijedi* — koja inače zahvaća velik dio ljudske aktivnosti, i više negoli se obično misli — ograničeno raspravljalo o pojmovima vlasništva, krađe, grabeži, plijena, o kršenju ugovora, restituciji, po uzoru priručnika moralne teologije, koji su stoljećima bili više prožeti pravničkim propisima i pravničkim duhom — što je vodilo u kazuizam — negoli prožeti i nadahnuti Svetim pismom. Stjecao se slijedeći dojam, ponegdje uvjerenje: čovjek

" J. COLOMB, *Kateher.a životnih dobi*, BibL orijentacije I, Zagreb 1979 (prijevod s frane. K. Đuran, M. Šurjan, A. Trobentar), 64. Ondje čit.: »Faza fiziološkog dozrijevanja (dolaska u pubertet), a i psihološkog (dolaska do jasne svijesti svoga 'ja'). Ovo je razdoblje vrlo 'negativno'.« Usp. *Documento di base* kao u bilj. 6, str. 240-242; J. WEISSGERBER, *Razvoj djece od 9. do 12 godine, u Odgoj djece u vjeri u kršćanskoj zajednici*, Zbornik radova IV. Katehetske ljetne škole, Rijeka, 2-11. srpnja 1974, KS, Zagreb 1975, 110; Isti, *Psihološki profil omladine*, BS (1969), 162-185.

R. GIANNATELLI, *Una diocesi si interroga: a che punto siamo con l'insegnamento della religione?*, u *Orientamenti pedagogici* 15(1968) 5, 1042-1080, cit. U. GIANNETTO — R. GIANNATELLI, *La catechesi dei ragazzi* (1/Psico-sociologia, mete, contenuti, opzioni metodologiche). Quaderni di Pedagogia catechistica C 6/1, Elle di ci, Torino-Leumann, 1973, 145: slijedim njegovo izlaganje.

radi za svoje uzdržavanje i zato da mu bude što ljepše na zemlji, čovjek uređuje, mnogo gradi, trguje i nastoji oko trajnog poboljšanja ekonomije, čovjek prenosi, mnogo uči i stječe diplome, silno mnogo toga pronalazi, osvaja sve predjele biosfere, noosfere i stratosfere po svojoj volji. Međutim, treba da ipak pripazi na neke norme, koje su nekako tu i smetaju i koje se ne čine bitnim nego perifernim. Pa ako na njih ne pazi, ide u pakao, ili bar u čistilište. .. Naravno, takva konceptija ne može nikoga oduševiti. Naprotiv, ona snažno odbija.

Gdje je tu Bog? Gdje je vjera? Izgleda, negdje na periferiji kao ne-dužan i dosta nezgodan dodatak. Gdje je kršćanska inspiracija u svemu tom gigantskom djelovanju i radu oko izgradnje svijeta, o kojoj tako velebno govori koncilna konstitucija o Crkvi u sadašnjem svijetu — *Gaudium et spes*? Ne izgleda li da je istinska stvarnost ovaj svijet, rad, pronalasci, tehnički napredak, progres u svim pravcima, dok je religija, odnosno vjera, suvišan teret, pa mlad čovjek nikako ne pojmi što će s njom u tom i takvom svijetu koji ga fascinira i zarobljuje svojim mnogostrukim vrijednostima. Predadolescenti — dječaci i djevojčice u pubertetu i pubertetu, recimo u 7. i u 8. razredu osmogodišnje škole, tu našu nedosljednost, taj veliki vakuum veoma teško, ponekad strašno osjećaju i doživljavaju.

Adolescencija ili pubertet od 14. godine dalje

Nije naše da govorimo o karakteristikama te razvojne faze u biološkom, psihološkom i sociološkom vidu. Postoje o tome općenito, kao i o raznim fazama same adolescencije odlične studije. Svakako, to je doba kad mlad čovjek pomalo ulazi u svijet *vrijednosti* i kad prema njima zauzima svoje stavove. Stoga, ako ne već prije, u toj dobi sva moralna kateheza treba da bude impostirana kao *suradnja* čovjeka s Bogom u stvarateljskom djelovanju koje Bog trajno u svijetu izvodi prije čovjeka, iznad čovjeka i više od čovjeka. Ali Bog želi čovjeka kao »partnera«, kao suradnika i suodgovornog nosioca vrijednosti, ostvaritelja Istih vrijednosti. Taj vid treba da postane jedna od najučinkovitijih katehaza o Bogu.*¹

U toj pozitivnoj viziji govoriti, na primjer, o petoj zapovijedi »Ne ubij!«, znači govoriti o Božjem pozivu na poštivanje i promicanje *života*. U gradnju kateheze treba da uđe borba protiv prometnih nesreća, incidenata na gradilištima i radu uopće, zagađivanju atmosfere i okoliša, ali još više borba protiv rasizma, rata svake vrste, naoružanja, bolesti, epl-

¹ 53 Usp., među ostalima, J. COLOMB, *Nav. dj.*, 64 si.; AA. VV. // *cristiano e l'impegno morale*. Itinerari di pastorale catechistica, uredio P. Scambini, Ed. Cenac, Roma 1971; G. GIAVINI, // *messagio morale del discorso della montagna*, u AA. VV. *Rivelazione e morale*, Paideia ed. Brescia, Bibl. di cultura religiosa 22, Brescia 1973, 97-111; R. PENA, *Problemi di morale paolina*, ondje, 113-127.

tlemije, gladi u svijetu... A u pozitivnom vidu treba da u tu gradu uđe sve ono što se u svijetu čini da se svim mladim ljudima pribavi nivo života dostojan čovjeka i djeteta Božjeg, da se zaštite i pomognu roditelji, nerođena i rođena djeca, da se osigura humani postupak s defektnima, debelima, amensima, starcima... Tu se ne smijemo ograničiti samo na to da pomognemo onima koji trenutno gladuju, da primimo izbjeglice, da priskočimo postradalima od potresa ili poplava, ili koje druge elementarne nesreće, nego je potrebno svim našim energijama pridonijeti kako bi svi ljudi bili u stanju slijediti svoj poziv čovjeka i kršćanina i svoju »obvezu da u ljubavi donesu plod za život svijeta« (OT 16).^{3*}

Takva impostacija zahvaća sav ćudoredni, duhovni, religiozni odgoj, obitelji i Crkvu da mlade obranimo od sablazni — koliko je to moguće, od pornografije, od pokvarenosti. To zahvaća misionarsko naviještanje Božje riječi. To angažira sav pastoralni rad Crkve. Mi ne možemo biti mirni dok nas svijet treba pod svim tim vidicima.

Idemo li još dublje, jasno nam je da se ovdje ne radi o našoj ljudskoj akciji. Bog je taj koji budi, podržava i širi život. On hoće život. On je stvorio svijet da bi, nakon milijarda godina priprave (kako uči evolucija) bio sposoban za život.^{^^} I On je taj koji je njegov začetnik negdje u dubinama beskrajnih voda, da ga zatim proširi po čitavoj zemlji i dovede do gornje mete — do ljudskog života, gdje se grle vegetativni, osjetni, duševni i duhovni život zajedno, da ga takva Otac u utjelovljenju svoga Sina definitivno prihvati i definitivno blagoslovi.^{^*}

Bog, dakle, stvara, podržava, upravlja životom, jer On je život. To je prava duboka istina. A svaki naš pozitivni intervent u život je odgovor, suradnja, jest staviti sebe zajedno s Bogom! A jer On želi da se život prenosi, njeguje i širi, da se privodi savršenstvu preko nas ljudi; naš je intervent, iako drugotan s obzirom na Boga, ipak pod mnogostrukim vidom neophodan. Danas Bog radi preko čovjeka. Stvaranje koje se nastavlja i razvoj koji se dinamično stalno uspinje danas je u čovjekovim rukama. Bog tako hoće.

Božja zapovijed, dakle, ne stvara zakon, nego nas vodi da ga prepoznamo duboko utkana u našem srcu. Moralni zakon, naime, kako smo naglasili, nije nešto izvanjsko čovjeku, nego unutrašnje, bitno i sržno nje-

³< U. GIANETTO — R. GIANNATELLI, *Nav. dj.*, 146; E. CHIAVACCI, *Morale della vita fisica*, EDB, Bologna 1976, osobito *Significato e valore della vita fisica nell'annuncio cristiano*, 9-15.

Usp. H. THIELICKE, *Mensch sein — Mensch werden*. Entwurf einer christlichen Anthropologie, Piper, München-Zürich 1976, 473-500; AA. VV. *Evangelischer Erwachsener Katechismus*, Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1977', 185 sl.; AA. VV. *Neues Glaubensbuch, Der gemeinsame christliche Glaube*, Hrsg. J. Feiner u. L. Vischer, Herder, Freiburg — Basel — Wien 1973*, 95-97, 437-439; K. RAHNER, *Grundkurs des Glaubens. Einführung in den Begriff des Christentums*, Herder, Freiburg — Basel — Wien 1972[^], odličan mu je uvod u Kristologiju: *Die Christologie innerhalb einer evolutionen Weltanschauung*, 180-202.

³> K. RAHNER, *Nav. dj.*, 198-202.

govu biću. Daleko prije negoli je Deset zapovijedi dobilo svoju okvirnu formulaciju u Bibliji, čovjek je Iste zapovijedi svjetlom razumavao i nastojao se po njima ravnati.*' Zapovijedi su kao miljokazi na cestama: nisu cesta ni stioj koji nas tjera naprijed, ali nam veoma pomažu da pronađemo cestu.

Zapovijedi imaju svoju nezamjenjivu pedagošku vrijednost. Čovjek je slab i nema dostatne snage da sa sigurnošću usmjeri točno svu svoju ljudsku egzistenciju prema cilju. Zapovijedi imaju vrijednost da mu pripomognu kad u određenim trenucima života ili u nekim okolnostima čovjekova savjest postane kao zamagljena: one mu tada sugeriraju što treba da učini kako bi činio kao Krist Gospodin i po njegovu Duhu. U slučaju duhovne magle ili tame, zapovijedi su nužne I za nas velik blagoslov, jer nam one nadoknađuju slabo svjetlo — oslabljene farove naše savjesti. Samo dugom Izgradnjom, u visokom stupnju predanja samoga sebe Bogu, zakon milosti I ljubavi ili, točnije, zakon Duha Svetoga u nama postaje movens I prvi pokretač, pravi zakon pravog kršćanina.

Tako je vidno da su naravni zakon u nama i principi naravnog zakona, tj. Deset zapovijedi Božjih Kristom uzdignuti, pa nisu više »naravni«, nego »vrhunaravni« zakon u nama, koji nam pomaže da se uzmožemo integralno ostvariti kao ljudi I kao kršćani.**^ Stoga, umjesto da se adolescentima govori Izolirano o zakonu I zakonima, treba Im govoriti o osobnom *susretu*, o odnosu, o Savezu, o prijateljstvu s Bogom, koje nadilazi sva ljudska prijateljstva I ljubavi.

Krist Gospodin, utjelovljeni Savez Između Boga I nas ljudi — nov I vječni Savez — nije nam ostavio listu grijeha ili zakona, nego je sve zakone I moralne norme sažeo u jednu jedinu normu: ljubiti Boga i bližnjega kako je sam činio."" A takva ljubav pretpostavlja osobni odnos čovjeka s Bogom i međusobni odnos sa svim ljudima: prijateljima i neprijateljima.""

Znademo II predadolescentima, a onda adolescentima napose, na prikladan pedagoški i pastoralni način, usklađeno njihovu razvitku sposobnosti shvaćanja i refleksije, ucijepiti nešto od kršćanske vizije svijeta, od

3' Usp. moja skripta *Uvod u opću Moralku*, FTI, Zagreb 1978, *Čovjekov ethos u Dekalogu*. . . , 18-23.

3^ Usp. moja skripta *Povijest moralnog zakona*, FTI, Zagreb 1977, osobito *Teološki vidici naravnog moralnog zakona*, 66-71.

3» K. RAHNER, *Der Gott der Liebe*, u *Schriften zur Theologie I*. Benziger Verl., Einsiedeln-Zürich-Köln 1958^, 134-143; Isti, *Gnade als Freiheit*. Kleine theologische Beiträge, Herder, Herderbücherei 322, Freiburg i. Br. 1968, ovdje *Gott, unser Vater*, 24-29.

Usp. moj članak *Poziv u Kristu. Nove antropološke postavke Moralne teologije*, u *Bogoslovni vestnik* 33(1973), 166-184 i istoimeni članak u 0 2 28(1973), 332-351. Usp. i moja skripta *Nasljedovanje Krista* (Sequela Christi), Zagreb 1970, 14. si, 37. si.

L. AGUSTONI, *Famiglia e iniziazione dei fanciulli alla penitenza*. Indicazioni catechistiche per genitori ed educatori, u *Via verità e vita* (Rivista di pastorale catechistica), br. 46, 23(1974), 50.

pravilne težnje za neizmjernom srećom, tada neće biti poteškoća nadvisiti razne manjkavosti u dosadašnjem prikazivanju kršćanskog morala.

Naš je moral, moral »pashalnog otajstva.«^{*^} S jedne strane treba uvijek računati s realnošću zla i grijeha, trpljenja i smrti. Tako je naš zamah prema životu, prema zajedništvu života s Bogom i sa svim ljudima trajno zasjedan i napadan. Put nam nije siguran i ravan. Bačeni smo u borbu.^{•^} Do neizmjerne sreće probijamo se kroz trpljenje i odricanje od samih sebe, noseći s Kristom križ sve do Kalvarije. Taj vid pashalnog otajstva — vid trpljenja — ni mladima se nipošto ne smije zasjeniti ili bilo kako uljepšati.

S druge strane, vjera nam kaže da smrt nije svršetak, nego početak vječnog života; početak neizmjerne sreće za kojom težimo. Znamo **da** sve ovo što ovdje gradimo treba da bude temeljito pročišćeno i preobraženo, ali da ostaje. Život će trijumfirati na svršetku.* Ono što nam ovdje izgleda kao umiranje, davanje i totalno upropaštavanje sebe, to je najplodniji razvitak života za nas i za druge: »Tko hoće sačuvati svoj život, izgubit će ga, a tko izgubi radi mene svoj život, naći će ga« (Mt 16, 25). Tko daje svoj život za druge iz ljubavi — kao Krist Gospodin, koji je umro za sve, prijatelje i neprijatelje — taj ga razvija više od svih drugih, taj će ga naći čitava i čudesno obogaćena.

Takav je život Trojstvenog Boga. U tajnu tog trojstvenog života treba mlade neminovno uvoditi, jer taj je Život Boga model za sve živo. Tri se osobe potpuno daruju i nalaze se jedna u drugoj toliko intenzivno **da** ne čine tri naravi i tri života, nego jednu narav i jedan život, samo jednu jedinstvenu ljubav. I to je taj temeljni zakon koji vlada čitavim svemirom.^{*^} Po tom zakonu je živio Krist Gospodin u cijelom svom zemaljskom životu. Na taj je zakon pozvan svaki od nas, kao i cijelo čovječanstvo — da se postupnim progresom digne sve većem savršenstvu. U toj nam se viziji Božji plan ukazuje grandiozan u čudesnoj ljepoti.^{*^}

Gdje god se na svijetu nađe ljubavi koja se dariva i koja prima bez egoizma, tamo je Crkva, tamo je na djelu Duh Sveti, tamo se pomalo formira »kristosfera« — prema Teilhardovoj koncepciji — tj. sfera prave ljubavi u darivanju sama sebe, u sjedinjenju s drugima i s Bogom. Ta je ljubav do najvišeg stupnja aktualizirana u Kristu, a sada obuhvaća sve i

*2 R. RAHNER, *Christliche Weltfreudigkeit*, u *Schriften III*, 342-345; Usp. moju knjigu *Osobno doživljeno kršćanstvo*, FTI, Zagreb 1972, pod naslovom *Pashalna tajna*, 217-240.

GS 13 govori da naš život pruža »sliku borbe«, i to »dramatične borbe između dobra i zla, između svjetla i tame«. A u GS 37: »Svu ljudsku povijest prožimlje teška borba protiv moći mraka. Ta borba, koja je započela već od početka svijeta, trajat će po riječi Gospodnjoj sve do posljednjega dana. Ubačen u tu borbu, čovjek se mora neprestano boriti da prione uz dobro. I jedino uz velike napore i pomoć Božje milosti može postići svoje unutrašnje jedinstvo.«

" Usp. J. RATZINGER, *Eshatologie. Tod und ewiges Leben*, F. Pustet, Regensburg 1977, 158-160; K. RAHNER, *Auferstehung des Fleisches*, u *Schriften II*, 219-225.

« Usp. K. RAHNER, *Der dreifaltige Gott*, u *Schriften XIII*, 139-142.

* K. RAHNER, *Betrachtungen zum ignatianischen Exerzitienhuch*, Kösel, München 1965, pod naslovom *Alltäglichkeit des Lebens Jesu*, 124-128.

u njoj sudjeluju svi u Duhu Svetom. Tako s Kristom izgrađujemo ono što će biti novi svijet, novo nebo i nova zemlja, raj, novi Jeruzalem, »theosfera« — ako je želimo tako zvati — trijumf života I ljubavi.*

Tt) je ta teilhardovska vizija svijeta: iz »biosfere« čovječanstvo se uzdiže do »noosfere«, iz noosfere u »kriscosferu« sve do »theosfere«. Taj moral konstitucije *Gaudium et spes*, ako se u nj mladi postupno i vješto upućuju, može zaista do kraja oduševiti i izgraditi mladog čovjeka dobre volje. To je nešto drugo negoli: »Ne smiješ ovo, moraš ono, Bog će te kazniti.«*®

II. RAZVOJNE ETAPE RELIGIOZNE SAVJESTI DJETETA

Pet napomena

1. I ovdje imamo pred sobom kao zadatak *razvojni* proces djeteta od početka svijesti i razlučivanja do adolescencije I dalje. Želimo li se poslužiti skolastičkom distinkcijom »formalnog« I »materijalnog« objekta, moramo reći da nam je zadnji formalni objekt: religiozno *sazrijevanje* sve do zrele kršćanske ličnosti, do zauzeta I angažirana vjernika, dok je prvi formalni objekt: *izgraditi* I spremiti dijete za sakramente kršćanske inicijacije (pokora. Euharistija, krizma). Materijalni objekt bit će iskustvo i progresivno religiozno doživljavanje djeteta. Znači, kroz iskustvo djeteta želimo odvagnuti I kritički ocijeniti sadržaje i modele koji Im se pružaju u smislu postavljenog cilja, a taj je: zrela angažirana kršćanska ličnost.

2. Dakle, s jedne strane, moramo paziti da ne bismo kao cilj našega odgoja, također vjeronaučnog pomoću kateheza, sveli na odgoj u »lijepom vladanju«. To bi, naime, odgovaralo zahtjevu onih roditelja koji žele da im vjeronauk odgoji dobro, poslušno, smireno, idealno dijete, kakvo oni nisu kadri odgojiti kod kuće. Očekuje se od Crkve odgoj za klišelran kalup: onako kako si takvi roditelji zamišljaju, dok redovito ne vode mnogo računa o svom djetetu kao originalnoj osobi koju valja odgojiti za samostalnu odgovornost u slobodi djeteta Božjeg. S druge strane, uvijek postoji opasnost da dijete ne prezasitimo, da ga ne dovedemo do saturiranja, osobito premnogim i teškim zahtjevima pod pritiskom straha, pa je opasnost da mu vjera omrzne i da prvom zgodom, u momentu većeg osamostaljenja, sve sa sebe zbaci.

* Usp. J. WEISSGERBER, *Osnovni zakon svemira*, Biblioteka 0 2 3, FTI, Zagreb 1972, pod naslovom *Uspion kroz biosferu*, 58-94, pa *Od monobloka do Krislobloka*, 227-240.

^8 Ovdje sam slijedio U. GIANETTO — R. GIANNATELLI, *nav. dj.*, 146-148. N. FABRE, *nav. dj.*, govori o djetetu pritisnutom grešnošću i strahom, 29-60; Zanimljivo je u tom smislu konzultirati knjižicu *Kako bi vi pomogli ovom djetetu?*,

3. Taj proces ili rast, taj uzlazni put — mi smo »viatores«, tj. putnici — što valja živo dovesti u svijest roditeljima i katehetama, događa se unutar našeg cjelokupnog pastoralna Crkve. I zato govorimo s kršćanskog stanovišta o specifičnosti kršćanskog religioznog odgoja savjesti. Ne govorimo posebno o tome »što je ono originalno kršćansko što unosi Kristova poruka već u sam odgoj djece«, nego je naša stalna optika u izlaganju svih elemenata formacije religiozne savjesti djeteta: optika kršćanske originalnosti, koja ne niječe nego u sebi uključuje opći humani a onda i kršćanski odgoj moralne savjesti.

4. Do doba »zaključivanja« i još dalje dijete živi od *izvanjske* religioznosti, koja se tek pomalo interiorizira i prelazi u vjeru. Ta dva vidika: »religija« — »vjera« nisu identična i valja ih dobro lučiti imajući pred očima odgoj dječje savjesti.⁵ Pretpostavljajući ovdje da je ta razlika poznata, napominjem da »religioznost« kao otvorenost prema Bogu i kao izražaj te otvorenosti preko pojedinih religioznih čina nije i ne može biti sasama »naravna«. Sasama naravne religioznosti nema, kako je to već podavno K. Rahner naglasio protiv svoga subrata kard. Danieloua, upozorivši da je čovjek u ovom konkretnom redu spasenja »cjelovit«, tj. naravno-vrhunaravan, oslobođen u Kristu. Kao što ne postoji sasama »naravni moral«, tako ne postoji ni sasama naravna religioznost.⁶*

5. Iako je drugo moral i moralni odgoj djeteta, a drugo religija i religiozni odgoj djeteta sve do zrele osobno prihvaćene vjere, mađa se često to dvoje miješa, važno je ovdje istaknuti da cjelokupni odgoj djeteta valja voditi prema postepenoj integraciji moralne dimenzije s ovom religioznom preko konkretnih *iskustava* djeteta i u mjeri dječje sposobnosti da svjesno i slobodno bira. Radeći tako, neće nam biti teško — što je moguće prije — dijete uputiti na sretno integriranje humanog s kršćanskim

Zaštita zdravlja, Zagreb 1952. (izdano kao izvještaj Zajedničke komisije za zdravstvena pitanja o odgoju — National Education Association, American Medical Association, na hrv. s engl. prev. L. Barić). Ondje, str. 9-10, postavlja se pitanje o *strahu* kao sredstvu discipline. Donosi slučaj: »Marica, u II. razredu osnovne škole, smetala je druge učenike u radu, odbijala svaku suradnju s ostalim đacima u razredu i općenito govoreći bila neposlušna i nedisciplinirana. Učitelj, služeći se mjerom izdvajanja neposlušnog djeteta, odveo je Maricu u slabo osvijetljenu sobu u podrumu, gdje je bilo smješteno skladište. Bila je prisiljena da sjedi sama dok se ne odluči da će se popraviti i pristojno ponašati i tek onda se smjela vratiti. Potpuno prestrašena tajanstvenim zvukovima, otrčala je u razred moleći da je prime i obećavajući da će biti dobra. Postepeno se zaista popravila, a u slučajevima neposluha je odmah postala poslušna, kad su joj zaprijetili podrumom.« U odgovoru se kaže da je takav način odgoja više štetan negoli koristan. Izgleda da je strah u pozadini mnogih duševnih oboljenja, stoga je takav odgoj neodgovoran: »Nije razumno upotrebljavati strah kao sredstvo zastrašivanja djeteta, da ga natjeramo na stanovito poželjno ponašanje« (ondje, 10).

5» Usp. A. TROBENTAR, *Odgoj djeteta od rođenja do 7. godine, u Odgoj djece u vjeri u kršćanskoj zajednici*. Zbornik radova IV. KLJŠ, Rijeka, 2-11. srpnja 1974, KS, Zagreb 1975, 84-95, osobito 87-88.

51 Usp. J. FUCHS, *Esiste una morale non-cristianaf u Sussidi 1977 per lo studio della Teologia morale fondamentale*, Roma 1977, 325-338.

moralom i s raznim lijepim religioznim oblicima kršćanske vjere da ono kasnije stigne sve do svoje osobno proživljavane vjere.^

Kod mališana do 6. godine

Onom najmanjem prije treće godine već mnogo znači ambijent doma u kome živi, kao i ponašanje roditelja. Otac je djetetu simbol snage, jakosti, moći, sigurnosti, zaklonjenosti. Mati je simbol dobrote, nježnosti, radosti, vedrine, napose ljubavi. U toj atmosferi simboliziranja: otac = sigurnost, majka = ljubav neka dijete što prije prisustvuje molitvama roditelja i ostalih članova obitelji. Karakteristike oca i majke brzo će i sasvim spontano prenijeti na Boga. On će djetetu postati od prvog svitanja svijesti otac i majka zajedno: zaklonjenost u sigurnost i radost u ljubavi/^

Od treće do šeste godine treba mališane već direktno pomoću religiozne prakse roditelja i obitelji uvoditi u religioznu formaciju s prvim izrečenim molitvicama. To je doba kad se u djetetu budi i pomalo razvija mašta, koja mu u tome može mnogo pomoći.^* Dijete se susreće s posebnim biblijsko-liturgijskim rječnikom, ali najprije valja početi s imenima: ime »Isus« djetetu mnogo govori i mnogo znači. Od imena dolazi do osnovnih podataka — iako još veoma šturih — o Isusovom životu (neka to bude u nekoj kratkoj priči). Isusovu imenu valja pridružiti i druga imena iz kršćanskog rječnika: »Bog«, »Svemogući«, »Otac«, »Vječni«... Neka su od tih imena za malu djecu veoma sugestibilna.

Od treće godine dalje važne su i geste, na primjer oponašati stav roditelja kod molitve, sklopiti ruke, mirno stajati, šutjeti i biti sabran, ne gledati okolo... Nažalost, neki kršćanski roditelji zanemaruju te geste ili ih se čak stide, dok pripadnici drugih vjera — kao muslimani, hindusi — ne oklijevaju, kad dođe vrijeme za to i pred drugima izraziti svoju vjeru.

Djetetu je važnije nego što mislimo uvježbati točan znak kriza, u liturgiji opažati pokrete: stajanje, sjedenje, klečanje, udaranje u prsa, naklon, učiniti lijep poklecaj, svrstati se u procesiji... Ti vanjski oblici izražavanja očituju naše temeljne religiozne osjećaje, pa zato i nama i djetetu pomažu da se naučimo staviti u nazočnost Božju, u šutnju pred Bogom. Uostalom, to su opća iskustva u svim religijama.^

52 M. SAUDREAU, *Per una morale cristiana*, u AA. WW. *Per una educazione cristiana dei bambini*. Coli. *Pedagogia e psicologia religiosa* — 4, Elle di ci, Torino-Leumann, 1971, 145-160.

53 U. PASQUALE e Collaboratori, *Problemi di educazione cristiana nella scuola materna*. Coli. *Pedagogia e psicologia religiosa* — 5, Elle di ci, Torino-Leumann, 1972; Usp. *Documento di base* itd., br. 152; Usp. J. COLOMB, *nav. dj.*, 26-27.

^* J. WEISSGERBER, *Razvojna uvjetovanost religioznosti u predškolskom razdoblju (0-6 godina)*, u 0 2 30(1975), 310-331; J. COLOMB, *nav. dj.*, 24-43.

5= Usp. B. MINOZZI, *Introduzione allo studio della religione*, (Istituto per le Scienze religiose di Bologna), Vallecchi Edit., Firenze 1970.

Svete slike u kući po zidovima imaju veliku ulogu. Luksusni interier, koji odiše površnošću, samo modom, svjetovnošću, čak lascivnošću, ne promiče molitvu ni religiozni osjećaj. Šokantnim ili nedoličnim slikama i kipovima riskiramo da se u djetetu porodi kriva sentimentalna pobožnosr ili da se uopće ne porodi nikakav osjećaj te vrste.

Važno je imati pred očima i to da dijete s buđenjem mašte postaje podložno *strahu*. Stoga valja izbjegavati sve što straši. To vrijedi i za religiozan odgoj. Koliko se tu promaši kad se dijete koje je pogriješilo zastrašuje riječima: »Bog će te kazniti!« Ponajprije, takvo je zastrašivanje u sebi besmisao, jer prije uporabe razuma dijete ne može sagriješiti. Nadalje, to je i blasfemija: može li neizmerno dobri Bog kazniti dijete? Koj je to nakaznost tako djetetu prikazivati Boga! Kako će si dijete predstavljati takvog Boga? Ili, ako je dijete živo, ponekad i teško i agresivno, pa mu se prijeti: »Nastaviš li ovako, davo će te sigurno odnijeti«, takve prijetnje veoma uznemiruju dječju maštu i zaista postoji opasnost da dijete doživi vjerske istine u odioznom i grotesknom svjetlu.^"

Naprotiv, treba sve učiniti da dijete upozna Boga bliskog, plemenitog, dobrog, koji je ljubav, koji nas voli, kako bi u nj dobilo povjerenje u svakoj prilici života. Valja objavljivati djeci Božju prisutnost ne u vezi s bilo kakvom prijetnjom ili zastrašivanjem, nego u odnosu s pozitivnim doživljajima: s ljubavlju, srećom, divljenjem — u svemu tome pronaći Božje darove i materijal za zahvalnost i našu privrženost Bogu. Na taj će način preko *vrijednosti* dijete pomalo otkrivati Božji *poziv* unutar svog svakodnevnog života. Nije potrebno djeci i ne smije se nikad iskrivljivati stvarnost, kao da zla na svijetu nema, kao da je sve divno i besprijekorno, jer ona takve netočnosti brzo opaze. No moramo ih poučiti da pomanjkanje sklada u svijetu nije po Božjem planu ni s njegovom voljom, nego da premnoga zla — većina njih — dolazi od nepravde, mržnje osvete, egoizma nas ljudi. Važno je da dijete ude u dinamizam takvog života u kojem onda radosno odgovara pozivu Boga, koji mu uvijek hoće dobro. Važno je i da se obični načini svakidašnjice uzmognu integritati u religiozno iskustvo djeteta, na primjer radost kad se nekome učini dobro, kad se za nekoga žrtvuje bilo materijalno, bilo na druge uzvišenije načine. To se onda doživljava kao čista radost što se Isusu reklo »da«.

Kroz takvo iskustvo osobnog odnosa dijete otkriva i mogućnost da kaže »ne«, što će dosljedno naučiti nazivati prekršajem, grijehom. Odgoj za pravilan osjećaj *grijeha* nastaje onda kad Bog djetetu postane »Netko« koji nas voli i uvijek poziva na dobro u odnosu prema drugima. U toj točki ulaze u igru svi poticaji koji pridonose buđenju moralne svijesti kod djeteta. I tako dijete od početka počne shvaćati grijeh, ne kao nešto što se prvenstveno odnosi na neku moralnu normu ili na neki zakon, nego u odnosu prema neizmerno dobrom Bogu, koji je učinio Savez s ljudima i

koji je najjasnije očitovao vjernost svoje ljubavi prema čovjeku u svome Sinu Isusu Kristu.^'

Dijete ima u sebi gotovo neku prirodnu težnju da identificira roditelje i odgojitelje s Bogom. Ali ono treba da doživi da su i roditelji i odgojitelji ovisni o jednoj volji koja ih nadvisuje. Opazi li ono da roditelji i odgojitelji u praksi života izražavaju tu ovisnost o Bogu, samo će brže i lakše doći do duhovne autonomije, jer će razlučiti volju roditelja od Božje volje. Naprotiv, ako dijete ne može to razlučiti — a neće moći u slučaju kad se roditelji i odgojitelji obraćaju Bogu samo pod vidom kazne ili u funkciji neke moralne norme — stvorit će se i opet u njemu slika Boga-policajca. Boga suca, koji samo nagrađuje i kažnjava, ali ne i Boga koji istinski voli i prašta. Pred takvim Bogom *zakona* dijete će se najprije nastojati postaviti »po pravilu«. Ali takav stav, od kojega boluju i mnogi stariji, prava je zapreka ispravnom odgoju srca, gdje opredjeljenje, ponašanje i angažman prvenstveno idu za tim da se čovjek odazove Božjem pozivu — pozivu na više i uzvišenije. Treba se, dakle, nužno preorijentirati i promijeniti svoje iskrivljeno shvaćanje od Boga zakona do Boga dobrote, koji voli, oslobađa i spašava.^®

Osim toga, dijete podaje veliku važnost *načinu života* starijih. Ako se ono uvjeri da roditelji i katehete još uvijek i sami stječu iskustvo, da se i sami moraju boriti, da i sami priznaju svoje ograničenosti, kao i mnogostrukost mogućnosti da sami pogriješe, da mole oprostjenje ako su koga povrijedili, tada dijete pomalo shvaća da je potrebno mnogo vremena prije negoli čovjekom posve zavlada ljubav prema Bogu i bližnjemu. Time ujedno uči vjerovati u vrijednost *obraćenja* i *oprosjenja*. Ovo će to više vjerovati što manje opazi da smo mi odrasli »nepogrešivi«, da smo spremni osuđivati druge, diskriminirati i klasificirati one s kojima živimo, a sebe svakom prilikom ispričavati i prikazivati u najboljem svjetlu.^*

" M. BRULIN, B. D. MARLINAGEAS, F. MOURVILLIER (sastavili), *Celebrare la riconciliazione con i fanciulli*, (Tit. orig. *Célébrer la réconciliation avec des enfants*), Coli. Sussidi per la pastorale dei fanciulli, Elle di ci, Leuman (Torino) 1977, 18-20; 25-32.

5' Usp. A. GODIN, *Le Dieu des Parents et le Dieu des Enfants*, Tournai-Paris, Casterman, 1966; H. M. NELSEN, R. H. POTVIN, J. SHIELDS, *The religion of Children*, U. S. Catholic Conference, Washington 1977.

5' *Celebrare la riconciliazione con i fanciulli*, kao u bilj. 57, str. 22–24; A što s onom djecom koja nemaju prilike vidjeti u svojim roditeljima nikakve uzore? Osobito se to događa kod razorenih obitelji. Usp. J. 150 WLB Y, *Materinska briga za dijete i duševno zdravlje*. Prilog Svjetske organizacije programu Ujedinjenih nacija za zaštitu djece bez doma (naslov engl. originala *Materna! Care and mental Health*), preveo A. Pavković, Izd. Zaštita zdravlja, Zagreb 1953. Ondje, među ostalim, čitamo da velik broj poremećaja u prvim godinama života dolazi od nesređenih obitelji. »Od 999 maloljetnih delikvenata 429 slučajeva je proizašlo iz razorenih obiteljskih domova. U 40 posto od 429 slučajeva (otprilike 19 posto od ukupnog broja) propast obitelji nastupila je prije nego što je dijete navršilo petu godinu života«, str. 163. Naveo sam to upravo jer su podaci stari (iz 1934.). A kakvi će biti podaci danas? Armstrong (1832.) je u sličnoj analizi došao do sličnih rezultata. »Od 660 djece 29 posto je doživjelo propast porodice prije navršene 4. godine života, a daljnjih 28 posto između 4-6. godine života. Od 30 'nepopravljivih' slučajeva 12 (40 posto) pretrpjelo je propast porodice prije navršene 4 godine, a daljnjih 6 u dobi između 4. i 6. godine« (ondje 163). — S

što se tiče pouke o *molitvi* u toj dječjoj dobi, važno je znati, kažu religiozni pedagozi," da za molitvu uvijek treba upotrebljavati ozbiljnu i lijepu riječ, nikad tepati. Među elementarna pravila za tu pouku možemo ubrojiti: nikad zapovijedati moliti da se dijete time kazni; neka uvijek bude lijepa i kratka iz Biblije ili liturgije; nikad djetinjasta; neka bude obavijena šutnjom i sabranošću i zato treba da bude u prikladan trenutak; neka se izgovara laganim svečanim tonom kao u liturgiji, ne kao u običnu govoru. U molitvu valja zgodno uključiti događaje iz života (radost što je bakina operacija dobro prošla, što je seka danas uspjela na ispitu, što su susjedi oprostili roditeljima njihovu nesmotrenost...) da dijete nauči da je Bog s nama, da nad nama bdije dobrotom Oca, da nas brani svakom prilikom. Važno je s djetetom ponekad posjetiti crkvu kad se mimo prolazi, zadržati se u tihom molitvi pred svetohraništem, a onda treba dijete što prije uključiti i u aktivno sudjelovanje kod mise."*

Stoljećima nije bilo u Crkvi katekizama. Vjerski odgoj osiguravala je obitelj i Crkva s liturgijskom službom. Gledajući tako roditelje, odgojitelje, katehete, dijete će brzo na svoj način početi razgovarati s Bogom onako kako se govori s odraslom ljudskom osobom. Podržavati dijete u tome i ne ismijavati njegove dječje motive kao ni njegove riječi, što još sve može biti prilično djetinjasto, ali za nj je veoma važno. Manje spontana djeca teško će recitirati na glas neku molitvu: treba poštivati njihovu rezerviranost, ne siliti ih; uz druge i oni će pomalo stići do otvorenijeg i spontanijeg načna.

S petom ili šestom godinom treba već početi i s *biblijskim pričama*, jer ih dijete voli. Ali samo onoliko koliko ono želi! Ne valja smjesta početi sa »svetom poviješću«. Opasnost je, naime, da dijete opteretimo, zasitimo pa da postignemo protivan učinak. Radije početi s jednostavnim i konkretnim usporedbama, na primjer o milosrdnom Samarijancu (Lk 10, 29—37), što u djetetu budi plemenite osjećaje ljubavi i samilosti.

Iako u to doba dijete živi još u svijetu mašte i želi maštovite priče i bajke, ukoliko pripovijedamo stvari iz Biblije naglo i loše, opasnost

obzirom na nivo religioznosti u obiteljima, donosimo nove podatke: Prije 12 godina (1967) u Saveznoj Republici Njemačkoj je 33 posto otaca i 43 posto majki smatralo da je religija bitan element odgoja djece, koja treba da postane daljnje predavanje solidne vjere. Deset godina kasnije (1977) taj je broj pao na 23 posto, odnosno na 32 posto. Danas on dosiže svega 18 posto, odnosno 30 posto. Za neke od 29 godina spušta se broj čak na 10 posto. (Usp. *Umfrage des Allensbacher Instituts für Demoskopie*, cit. n. *Katholische Nachrichtenagentur* — KNA, 7. Dez. 1978, str. 4).

U. PASQUALE e CoUab., *nav. dj.*, pod naslovom // *linguaggio per la preghiera dei piccoli*, 118-121; P. GANNAZ, *L'unità vita-preghiera*, u *Per una educazione cristiana dei bambini* itd., 131-144.

*1 U. PASQUALE e Collab., *Nav. dj.*. *Avviare i bambini al senso della Chiesa*, 150-155.

eia U već cit. knjizi, usp. bilj. 49, *Kako bi vi pomogli ovom djetetu?* ima nekoliko zanimljivih naputaka što raditi s djetetom koje osjeća manju vrijednost (str. 28-29), kako postupati s plašljivim djetetom (str. 29-30), kako izgraditi u djetetu samopouzdanje (str. 32-34), kako postupiti u slučaju lošeg prilagođivanja (str. 34-35).

Je da ih dijete shvati kao i ostale priče i bajke. Kasnije, kad dođu sumnje o vjeri, može se dogoditi da jednostavno sa sebe zbací sav taj čudesan svijet. Kao generalno pravilo u tome može nam biti ovo: nikad na djetinjast način govoriti o Bogu i o vjeri. Nikad Svemogućeg svoditi na »malog« Isusa. Izbjegavati svaku iskrivljenost, netočnost ili tepanje. Nikad djecu ne varati djetinjastim pričama (»krampus« s repom i rogovima, pa i sv. Nikola koji obilazi noću i dijeli darove...). Što vrijedi za religiozne priče, to vrijedi i za priče sa seksualnog područja (ono o »rodi«). Jasno, treba se prilagoditi dobi djeteta, ali uvijek u istini, kako smo već više put istakli, jer je inače opasnost da dođu teške krize, pa da dijete kasnije s indignacijom odbaci to učenje koje mu postade smiješno.

Dob inicijacije i dječahva od 6. do 12. godine

S obzirom na religioznost to je doba uglavnom prilično stabilno, ali često sa školskim poteškoćama.*^ Inteligencija se razvija u dva smjera: u apstraktnom (zanimanje za matematiku) i u konkretnom (sve vidjeti, opipati, rastaviti i sastaviti). Fantazija malo jenjava. Duh se otvara novim spoznajama čitanjem, opažanjem, razgovorima.**

U toj dobi dijete je veoma osjetljivo za sve što je *sveto*. Tu valja posebno naglasiti ono što je rečeno o predodžbi Boga. Sjetimo se malog Maksima Gorkog i Boga njegove bake, odnosno Boga njegova djeda. To su bila dva različita pristupa Bogu, kako on to sjajno opisuje i time ukazuje na dubinske zakone psihologije djeteta te dobi.**

To je doba *katehiziranja*. Kateheta nadograđuje na religiozni odgoj stečen u obitelji. Roditeljima je sada zadatak kontrolirati što se u vjeronauku uzima. Neka to bude bez prijetnje i kažnjavanja. To je roditeljima odlična prilika da djeci kao usput odgovore na mnoga pitanja koja se javljaju. Ali, prije svega, oni treba da pred očima djeteta žive uzornim vjerskim životom. Tako će djetetu obitelj postati drag ambijent, koji sjaji vjerom i radošću.@^

U obitelji bi u toj dobi djetetu valjalo čitati *biblijske tekstove*, ne adaptirane za djecu ili čak djetinjaste, nego odlične prijevode i jednostavnije odlomke. Neka ono i samo čita: valja mu za to pružiti prigodu. Malom će čitaču ostati u sjećanju pokoji lijep redak u razdoblju kad još ne razumije smisao. Naravno, u toj se dobi djeci ne mogu davati već

62 N. FABRE, *nav. dj.*, 36. si.; J. WEISSGERBER, *Razvojna uvjetovanost religioznosti u "školskom razdoblju do pretpuherteta (7-11112 godina)*, u 0 2 30(1975), 414-433.

63 J. COLOMB, *nav. dj.*, 44. si.

6" Cit. 2. BRZIĆ, *Nade i ohrabrenja*. Biblioteka 0 2 — 13, FTI, Zagreb 1978, 25-27.

" A. MERLAUD, *L'amore dei genitori, educatore della fede*, u *Per una educazione cristiana dei bambini* itd.. 103-117.

neka dublja tumačenja. Ali sveti tekst je po sebi takav da dijete zahvaća. Takvim čitanjem u obitelji (a nada sve je važno čitati Bibliju u obitelji i pojedinačno I zajednički!) ono će pomalo Izvući odlične pouke za život."«

Važna je obiteljska *molitva*. Ona ne zamjenjuje osobnu molitvu, ali je sprema. Treba djetetu pomoći da što uspješnije izađe iz sasma sentimentalne dječje pobožnosti. Dati mu prilike da molitvu samo pripremi za svu obitelj, prema uputi starijih i zahtjevu liturgijskih vremena."

S uporabom razuma i zaključivanja dijete postaje sposobno da razne religiozne prakse provede u dnevni život. Neće to ići odjednom ni samo od sebe. Treba mu pomoći, osobito kako će uskladiti svoje ponašanje s vjerom. Ono shvaća u toj fazi dva vidika vjere, koji u prvi mah izgledaju kontradiktorni: s jedne strane trpljenje, s druge strane sreća. S jedne strane mu se život počinje ukazivati kao teška borba; opaža napasti na zlo, zasjede grijeha, razne nedaće u životu, kao bolest, starost, smrt, pa je to I početak razumijevanja Kristova križa. S druge strane. Bog je stvorio čovjeka da bude neizmjereno sretan. Krist je došao na svijet da nas oslobodi od zla. I zato je naš pravi poziv, osobito poziv djeteta, da bude sretno, da I ovdje bude sretno. Ta se dva vidika kompletiraju. Loše bi bilo staviti u totalnu opoziciju taj I takav »jadan svijet« naspram »vječnog blaženstva«. Radije tu postupiti kao što smo spomenuli gore, kad smo govorili o kršćanskoj novosti i originalnosti, gdje kršćanin ne gubi nade jer zna da je Bog htio da sreća trljumfira u uskrsnuću.**

Kod predadolescenata i adolescenata

Sve razvojene etape: predmiadenaštvo, a napose dvije faze mladenaštva (od 14. do 17. godine, pa od 17. dalje) posebno su kritična doba, s obzirom na religioznost i vjeru mladih, osobito u naše vrijeme. To je doba kontestacije protiv društva koje mladom čovjeku ne pruža ideal života. On se nalazi još na rubu tog života u koji bi se morao uklopiti.

^ Daje svjedočanstvo jedan otac petero djece (javni radnik): »Najprije sam s djecom molio prema crkvenim formularima liturgijskih molitava. Sada čitamo Bibliju: oni stariji spremaju tekstove u dogovoru sa mnom ili sa ženom. Nakon čitanja je kratka šutnja, a onda su spontane molitve. To činimo svaku večer.« — Jedan drugi otac s četvero djece (službenik): »Mi svake večeri molimo krunicu svi zajedno. Ali krunica je isprekidana čitanjem iz Biblije, čak pjesmama, nekad pripremljenim sviranjem s ploče ili vrpce. Nevjerojatno je koliko smo svi zavoljeli taj oblik molitve. To je, zapravo okvir u koji onda sve stavimo što god imamo dotičnoga dana.« (Svjedočanstva su izrečena na jednoj duhovnoj obnovi.)

U razgovoru na istoj obnovi roditelji su bili složni u tome da dijete valja priučavati molitvi od prvih početaka i brzo ga upućivati u *samostalnu* molitvu.

«8 Usp. P. GANNAZ, *La fede del bambino*, u *Per una educazione cristiana dei bambini* itd., 118-130.

No mnogostruke dužnosti koje ga straše, zahtjev rada, brzina proizvodnje i napretka, erotizam — ne zadovoljavaju ga.

Kršćanska mladež ponekad uspije izbjeći tu frustraciju, ali onda je to čeka malo kasnije — u doba studija u velikom gradu. Ono što su dječak ili djevojčica bili naučili u katekizmu, to im sada postaje manje vrijedno i gotovo posve strano pred beskrajnim i zadivljujućim horizontima kako ih izgrađuje znanost. Knjige, filmovi, televizijski programi, društva, možda njegova ili njezina naročita grupa — sve to stavlja u pitanje dosadašnje mirne, lijepe i drage stvari, osnovne zasade vjere i morala. Tako mlad čovjek upada u tešku nedoumicu: ne zna kome će dati pravo, kamo bi se morao okrenuti da ispravno pogodi. Mnogi odrasli kršćani ne privlače, izgledaju tim mladim ljudima bez oduševljenja i zanosa, nekud poklopljeni pesimizmom i nekom težinom, kao da su od nekog drugog svijeta dosad preživjeli. Nisu zanimljivi.*-*

Što činiti da se u tim mladim ljudima, u kojima sada zamiru religiozne prakse, održi i razvije vjera koja će biti duša nove osobno-uvjerene religiozne prakse?

Prije svega, važno je shvatiti ih i imati u njih povjerenja, unatoč svemu. Roditelji i odgojitelji treba da razumiju svoje mlade koji se sada bude i protive. Ta su protivljenja znak mladenačke krize koju proživljavaju. Njihove tužbe nerijetko su izvanredni čini vjere i živog nastojanja da se izađe iz nepokretne, nezanimljive, ukrućene vjere starih. Osnovni stav starijih prema mladima u to doba treba da je iskreno i vedro povjerenje u njih, da vam mogu sve reći, čak i ono skandalozno. Nažalost, roditelji često ne znaju biti prijatelji svojoj djeci.""

U obitelji se o svačemu govori, ali rijetko ono glavno. Među ostalim sadržajima, mladima su dvije teme bitne: *ljubav* i *vjera*. Ako pred vama o tome slobodno govore, budite sretni, jer tada vaša djeca imaju dobru garanciju da će uspjeti u svom životu ljubavi i vjere. Ne poučavajte ih dogmatično, ne zatvarajte im usta. Daleko je uspješnije ako ih roditelji smireno i vedro saslušaju, ako ih zaista nastoje razumjeti. U toj dobi mladima nije lako shvatiti same sebe, a nije im jednostavno ni prikladno izražavati se o sebi. Golem problem čini ta njihova zatvorenost, strah kako će biti prihvaćeni, hoće li biti odbijeni, ismijani, pogodeni ukorom, pa se boje, a često su stvari takve da ih se pred starijima i stide. Treba im pomoći da izađu iz tog labirinta i zapletenosti psihe.

Kad mladić ili djevojka u tim razvojnim fazama uspiju otvoreno progovoriti, otvoriti se bez kompleksa, povjeriti se — a to nerijetko ide kroz eksplozije, grč i suze — budite im dobri prijatelji! Prijatelj je onaj kome se može sve reći, koji neće zatajiti ni izdati, koji se neće

Usp. J. WEISSGERBER, *Razvojna uvjetovanost religioznosti u prepubertetu, pubertetu i adolescenciji (11-18 godina)*, u 0 2 30(1975), 517-537.

™ S. ZANINOVIĆ, *Problem odgoja*, u 0 2 30(1975), 539-552, ovdje osobito *Primjer roditelja*, 546-547.

skandalizirati, nego će razumjeti i po mogućnosti pomoći. Zato je važno **da** roditelji pokušaju do temelja shvatiti njihove razloge, uči s njima u probleme, tražiti gdje je istina, nastojati prodrijeti u njihova objašnjavaња, unatoč njihovu mladenačkom pretjerivanju, neuravnoteženosti i kolebanju, koja se gotovo redovito zapažaju, a osobito kad oni o sebi govore i sude.^

Roditelji treba **da** sada vježbaju poniznost i skromnost jer se ponekad dežava **da** sa svojim — prije tako divnim i poslušnim sinom — ne mogu više ništa, da sa svojom — prije toliko čednom i povučenom kćerkom — ne mogu sada čak ni govoriti. Tada je najbolje mladog čovjeka povjeriti drugome: svećeniku, starijem i sposobnom prijatelju, onome u koga mladi čovjek ima povjerenje, s kojim će o svemu moći nesmetano i bez straha i zamuckivanja govoriti, s kojim će se »naći«. Ta je pomoć silno važna. Dešava se i to da si mladi sami pronađu vođu IH da si u nekoj grupi nađu ono što više ne mogu naći u obitelji. Ako su grupe zdrave, osobito naše kršćanske male zajednice (vjeronačne, pjevački zborovi i si.), one su im tada prava blagodanost, nužno potrebne da se održe i čak da napreduju. Ako su to »klape« s izrazito III prikriveno negativnim tendencijama, tada se može dogoditi slom svega što se dosad gradilo, otuđenje od religioznog, od vjere i Crkve.^

Roditeljska poniznost, o kojoj govorimo, nije bez velikog značenja. Naprotiv, roditeljima uvijek ostaje kapitalna zadaća, a što njihovi mladi od njih uvijek i očekuju: pružiti dokaz *uspjelog* života. Ne radi se, dakako, o nepogrešivom životu, što nije ni moguće. Uostalom, to mladi dobro zapažaju. Svaka gluma u tome pred njima bila bi fatalna. Njih silno privlači ljubav. Pa ako oni vide svoje roditelje da se iskreno i duboko *vole* i da u toj svojoj ljubavi rješavaju sve nadolazeće životne poteškoće, to ih ponovno snažno veže uz roditelje, unatoč većim ili manjim krizama u koje mladi redovito povremeno upadaju. Osim toga, vide li da roditelji žive iz *vjere*, koja je temelj njihovoj sreći, nema jačeg motiva ni predavanja, nema snažnije propovijedi svojoj djeci; to svjedočanstvo je snažnije od svih riječi."^

'I »Takav će postupak tražiti od roditelja veliku razboritost i veliku moralnu hrabrost, koju će kršćanski roditelji crpiti iz svoje vjere i iz ljubavi prema Bogu i svojoj djeci u uvjerenju da takav pothvat može iz temelja izmijeniti međusobne odnose između njih i njihove djece« (ondje, 547).

Potužio mi se jedan otac: "Kćerka je bila dobra, poslušna, mirna. Odlično je svršila osmoljetku. U prvom razredu srednje škole posve se izmijenila. Više ne voli ići na vjeronauk. Kaže da joj se ona zajednica ne sviđa, a ni kateheta je ne privlači: govori dosadno i monotono. Potražila si je neke prijatelje i prijateljice iz školskog kruga. Sada se često sastaju navečer. Provode 'tulume'. Ne znamo što ćemo sada s njom jer ništa ne sluša, prkosna je i drska, a mene i ženu smatra staromodnima«. — Napomena: to je najstarije dijete od troje. Otac i mati su izraziti intelektualci, još nemaju 40 godina.

Usp. S. ZANINOVIČ, *Nav. dj.*, 544-546.

Mnogi dobri kršćanski roditelji danas dozive da im dijete oko dvadesete godine izjavi: »Više ne vjerujem. Odsada ne idem u crkvu.* Naravno, to je za roditelje šok. Ali ni tu ne smiju izgubiti glavu, jer Izgubiti vjeru nije kao izgubiti kišobran ili voznu kartu. U drami života čovjek nikad posve ne dohvaća Boga, niti ga potpuno niječe onaj koji ga napušta.

Stvari nisu nepromjenljive i nada ostaje otvorena. Kriza vjere oko dvadesete godine danas je sve češća, ali isto tako često ne traje dugo.* Ukoliko ti mladi koji su upali u krizu u nama kršćanima vide pravo lice Crkve i Boga, lakše će se vratiti natrag. Ako im mi zamračimo pogled, ako im Boga svojim životom pokažemo nakazna, još ćemo ih više odbiti. Ponekad je uzrok krize taj što mlad čovjek želi doći do svoje slobode. Sam Bog je čovjeka stvorio slobodna i respektira mu slobodu. Tu opet vrijedi ovo: kad bi roditelji bili i sveci u ispravnom smislu te riječi, oni ne mogu bez daljnje svome djetetu predati vjeru kao nešto sasvim trajno i sigurno. Oni, zapravo, mogu i moraju pružiti vjersko ozračje, pobrinuti se za vjersku pouku, u obitelji stvoriti vjersko mišljenje, ali ne mogu »dati« vjeru svome djetetu. To može jedino Bog, ukoliko čovjek u slobodi prima.'^

Ovaj religiozno-pedagoški vidik odgoja savjesti djeteta može nekoga razočarati, jer smo donijeli prilično općenite poglede, napomene, smjernice. Nažalost, na tom se području ne mogu pružiti nikakvi gotovi recepti, osim takvih temeljnih odrednica. U svemu je važno da roditelji znaju da mogu i da moraju biti preteče vjere svoje djece — poput Ivana Krstitelja, koji je pripremljao put Gospodinu (usp. Mt 3, 1-12; Mk 1, 1-8; Lk 3, 1-18; Iv 1, 19-34). Religiozni odgoj ne sastoji se u tome da se djeci »dade« vjera: to ne može dati čovjek. Religiozni odgoj sastoji se u tome da se pripremi put osobnoj vjeri, da se uklone zapreke s puta koji vodi k Bogu, a kad sretno opazimo da je susret djeteta s Bogom blizu, zadaća je roditelja da se diskretno povuku i dalje da dijete prate molitvom, dobrotom i uzornim kršćanskim ponašanjem. Često je sav problem u tome što mi stariji tražimo od mladih, a oni u nama ne sreću život po Evandelju.

u svećeničkoj praksi imao sam slučajeve da su mladi oko dvadesete godine, nešto prije ili kasnije, izgubili vjeru. Jedan me od tih slučajeva napose zabrinuo, jer su se oko njega i s njim počele događati stvari posve oprečne svemu onome što je dotada ispovijedao. Ipak, ni u jednom slučaju, nevjera nije potrajala više od dvije godine. Možda je razlog i u tome što su svi sačuvali bar neki (prijateljski) kontakt sa svećenikom i s Crkvom. Nažalost, ima oprečnih slučajeva.

*5 J. RATZINGER, *Uvod u kršćanstvo*. Predavanja o Apostolskom vjerovanju, s njem. preveo I. Stipičić, KS Zagreb 1970, 22 si. Među ostalim veli autor: »Nitko ne može drugome Boga i njegovo carstvo položiti na stol, to ne može ni vjernik u odnosu na samoga sebe. . . Nitko ne može potpuno umaći sumnji, niti itko potpuno vjeri« (22).